371.95
М93

1506/—

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ.М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

МАТЕЄВА Марія Петрівна

ОСОБЛИВОСТІ "Я-ОБРАЗУ" РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ

19.00.10 - спеціальна психологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М.П. Драгоманова

Київ - 1994

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100313519

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в інституті дефектології АПН України.

Науковий керівник – кандидат психологічних наук
СТАДНЕНКО Надія Михайлівна

Офіційні опоненти – доктор психологічних наук
БЕХ Іван Дмитрович
кандидат психологічних наук, доцент
КОЛОМИНСЬКИЙ Наум Львович

Провідна установа: інститут психології АПН України

Захист відбудеться 18 жовтня 1994 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.02 в Українському державному педагогічному університеті ім.М.П.Драгоманова /252030, м.Київ, вул.Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова.

Автореферат розісланий 17 вересня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради СИНЬОВА Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність дослідження. Сучасний розвиток системи освіти йде шляхом зміни у спрямованості навчально-виховного процесу як у загальноосвітній, так і у допоміжній школах. Імперативна педагогіка поступається місцем педагогіці гуманістичній, педагогіці співробітництва; віддається перевага ідеям ствердження пріоритетності суб"єктності та особистості дитини в процесі організації її виховання та навчання. В цих умовах суттєво зростає роль "я-образу" учня як чинника, що забезпечує саморегуляцію поведінки, свідоме ставлення до навчання та до формування себе як особистості. Адекватне пізнання свого "я" робить можливим перетворення школяра з пасивного об"єкту навчально-виховного процесу в його активного учасника.

У зв"язку з цим велика кількість психологічних досліджень останнього часу присвячена саме вивченню особливостей формування "я-образу" школярів, визначенню механізмів впливу цієї структури на розвиток особистості в цілому / Алексеєва А.В., І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, Г.М.Бреслав, Т.В.Дмитрова, Т.В.Говорун, Ю.О.Мирославський, Ф.Патакі, І.О.Слободянюк, І.І.Федоришена та ін./.

Особливості "я-образу" розумово відсталих дітей безпосередньо не виступали предметом дослідження. Здебільшого розглядалися: розвиток самооцінки та рівня домагань /Г.М.Дульнєв, Н.Л.Коломинський, Ж.І.Намазбаєва, В.М.Синьов та ін./, особливості усвідомлення дітьми-олігофренами свого соціального статусу в класному колективі /В.А. Вярянен, Н.Л.Коломинський та ін./, своєрідність розуміння цими дітьми внутрішнього світу інших, осмислення мотивів власних вчинків /М.М.Буфетов, А.І.Капустін, В.М.Синьов, В.М.Тарєєв та ін./, формування пізнавальних інтересів /Н.Г.Морозова та ін./, особливості емоційно-вольової сфери /Ж.І.Намазбаєва, С.Я.Рубінштейн, М.Г.Царидзе та ін./, але майже відсутні у психологічній літературі дослідження про формування у розумово відсталих дітей уявлення про себе як особистість.

Вивчення образу "я" школярів з недорозвиненим інтелектом, крім того, що може поглибити знання про своєрідність особистості дебілів, має велике практичне значення.

Дані про специфічні закономірності формування "я-образу" розумово відсталих дітей, його зміст, складові потрібні для створення системи педагогічних заходів, націлених на корекцію вад вольової та особистісної сфер дебілів, на створення у них найпростіших механізмів саморегуляції, подолання властивій їхній поведінці імпульсивності.

Вивчення "я-образу" дітей-олігофренів необхідно для визначення умов та шляхів цілеспрямованого формування у них інтересу до власного внутрішнього світу, адекватного уявлення про себе, що сприятиме глибшому розумінню вчинків дебілів. Відомості про якісні відмінності уявлень про своє "я" дітей-олігофренів можуть бути використані з метою діагностики розумової відсталості у підлітковому віці.

Отже, наше дослідження спрямоване на вивчення змісту і особливостей розвитку образу "я" розумово відсталих підлітків. Значущість і недостатня розробленість вказаних аспектів проблеми розвитку особистості дебілів обумовлює актуальність даного дослідження.

Об"єкт дослідження - уявлення учнів допоміжної школи про своє як особистість.

Предмет дослідження - зміст образу "я" та механізми його формування у дебілів.

Мета дослідження: визначити особливості структури образу "я" дебілів підліткового віку, встановити оптимальні умови формування адекватного уявлення про себе як особистість і впливу цього утворення на поведінку розумово відсталих учнів.

Основні гіпотези дослідження:

- Розвиток уявлень про своє "я" учнів з порушеннями інтелектуальної сфери здійснюється за тими ж законами, що і генезис "я-образу" нормальних дітей.
- Образ "я" розумово відсталих підлітків порівняно з нормою має якісні та кількісні особливості у змісті, механізмах утворення та у дієвості впливу на поведінку.
- Рівень сформованості образу "я" в учнів допоміжної школи залежить від рівня розвитку інтелекту, обсягу та структурованості мотиваційної сфери, міри соціальної активності та самостійності учня допоміжної школи.

У відповідності до висунутої мети та гіпотези визначені завдання дослідження:

I. Порівняти особливості розвитку уявлень про своє "я" в учнів допоміжної та загальноосвітньої шкіл, а саме:
- визначити наявність інтересу до власного внутрішнього світу в учнів допоміжної та загальноосвітньої шкіл;
- виявити ступінь диференційованості, когнітивної складності образу "я";
- встановити, які сторони образу "я" найкраще усвідомлюються під-

літками,що саме в уявленні про себе для них є значущим;
- оцінити адекватність уявлень школярів про себе;
- вивчити механізми формування "я-образу";
- простежити прояви взаємовпливу образу "я" учня та його поведінки.

2. Дослідити вікові зміни в образі "я" розумово відсталих підлітків.
3. Проаналізувати причини недорозвитку уявлень дебілів про себе як особистість.
4. Вивчити оптимальні умови розвитку самосвідомості підлітків-олігофренів,і на основі цього встановити напрямки виховної роботи у допоміжній школі,націлені на розвиток "я-образу" як важливого структурного компоненту особистості розумово відсталого учня.

Загальною теоретико-методологічною основою дослідження є положення психологічної науки про соціальну сутність особистості та про соціальну детермінацію процесу формування свідомості і самосвідомості /Л.С.Виготський/,теорія розвитку свідомості та самосвідомості в діяльності /С.Л.Рубінштейн/,положення про співвідношення і взаємодію внутрішніх та зовнішніх чинників становлення самосвідомості особистості /Г.С.Костюк/,теоретичні уявлення про психологічні механізми морального формування і розвитку особистості /Л.І.Божович,М.Й.Боришевський,І.Д.Бех,С.Г.Якобсон/.

Методи дослідження:Програма одержання і обробки емпіричних даних включає традиційні методи та методичні прийоми:нестандартизований самозвіт - самоопис,бесіда,проективне інтерв"ю,проективна техніка вербального типу "незакінчені речення";стандартизований самозвіт - методика "особистісного диференціалу",вивчення уявлень учня про себе з допомогою контрольних списків,метод експертних оцінок,методика "вибір бажань",методика непрямого вимірювання системи самооцінок;контент-аналіз,кореляційний аналіз.

Експериментальною базою дослідження були допоміжні школи-інтернати № 10 м.Києва,№ 1 м.Хотина Чернівецької обл.,с.Залісся та с.Солобківці Хмельницької обл.; допоміжна школа м.Хмельницького; середні школи-інтернати № 1 та № 2 м.Кам"янця-Подільського;середня школа № 9 м. Кам"янця-Подільського.

Загальна кількість обстежуваних учнів - 461.З них - 311 розумово відсталих і 150 з нормальним психічним розвитком.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому,що в ньому характеризується зміст "я-образу" розумово відсталих підлітків,визначаються сприятливі умови,необхідні для формування цього уявлення в учнів допоміжної школи,порівнюються змістовні та динамічні показники структури образу "я" у підлітків з нормальним та недорозвиненим інтелектом.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні і розвитку психологічних знань про генезис самосвідомості розумово відсталих дітей,про особливості їх уявлень про себе,а також про своєрідність окремих сторін особистості підлітків-олігофренів.

Практична цінність роботи визначається тим,що одержані результати дають можливість визначати рівень розвиненості "я-образу" розумово відсталих підлітків;цілеспрямовано створювати умови формування адекватного,диференційованого уявлення про власне "я" в учнів допоміжної школи;добирати найбільш доцільні засоби,що сприяють розвитку особистості розумово відсталих підлітків;використовувати знання про особливості уявлень дебілів про себе як особистість з метою діагностики розумової відсталості в підлітковому віці.Впровадження результатів виконаного дослідження дасть змогу гуманізувати навчально-виховний процес у допоміжних школах.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалась реалізацією системного підходу до аналізу проблеми,обґрунтованим використанням взаємодоповнюючих методик і застосуванням експертних оцінок з кількісним та якісним аналізом одержаних емпіричних результатів,статистичною оцінкою експериментальних даних.

На захист виносяться такі положення:

1. Спільним в розвитку "я-образу" розумово відсталих та нормальних підлітків виступає однакова спрямованість цього процесу - від недостатньо осмислених,конкретно-ситуативних уявлень про себе до більш узагальнених,обґрунтованих,а також його залежність від тих же самих чинників.

2. Своєрідним у формуванні "я-образу" дебілів є сповільненість, порушення послідовності окремих етапів,відсутність спонтанності у цьому процесі,примітивність механізмів утворення уявлень про себе,незначний вплив їх на поведінку,недиференційованість,суперечливість,непослідовність знань про себе.

3. Формування уявлень розумово відсталих учнів про своє "я" відбувається на чотирьох рівнях.

4. Використання потенційних можливостей в розвитку "я-образу" підлітків-олігофренів і збільшення впливу цього компонен. самосвідомості на їх поведінку можливе при умові впровадження в педагогічну практику системи спеціально розроблених корекційно-виховних заходів.

Апробація роботи. Основні положення та результати дослідження доповідались на Українській науковій конференції "Дефектологічна наука в Україні: досягнення, пошуки, перспективи" /Київ, 1993/, звітній науковій конференції кафедр Кам"янець-Подільського державного педагогічного інституту за 1991-1992 рр.

Основний зміст роботи відображено в 6 публікаціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, списку використаної літератури, що нараховує 175 назв, додатків, містить діаграми, 10 таблиць. Зміст роботи викладено на 172 сторінках машинописного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовується актуальність дослідження проблеми розвитку "я-образу" розумово відсталих підлітків; формулюється об"єкт, предмет, мета, гіпотеза і завдання дослідження; дається коротка характеристика теоретичних основ і методів дослідження; розкривається наукова новизна, теоретична та практична цінність роботи; виділяються положення, що виносяться на захист; вказано шляхи апробації дослідження.

У першому розділі - "Я-образ" у структурі самосвідомості розумово відсталих дітей" - здійснено теоретичний аналіз проблеми дослідження, розкрито психологічний зміст основних понять, розглянуто стан розвитку наукових уявлень про "я-образ" як структурний компонент самосвідомості; описано основні закономірності та етапи генезису самосвідомості дітей з нормальним інтелектом; аналізуються дані про особливості особистісного розвитку дітей з розумовою відсталістю.

Існує загальноприйняте положення про те, що "я-образ" є продуктом діяльності самосвідомості.

Самосвідомість - це усвідомлення самого себе як суб"єкту свідомості, спілкування, дій, яке орієнтовано на осмислення індивідом своїх почуттів, думок, соціального статусу /О.Г.Спіркін/. Самосвідомість уявляє собою єдність трьох чинників: самопізнання, емо-

ційно-ціннісного ставлення до себе та саморегуляції /І.І.Чеснокова/.Самопізнання - це особливий процес пізнання,об"єктом якого виступає сам суб"єкт /І.С.Кон/.Більшість психологів стверджує,що пізнання індивідом себе іде від пізнання зовнішнього світу,інших людей,їх взаємовідносин.На початкових етапах розвитку самопізнання усвідомлюється лише зовнішня,видима сторона власних дій та вчинків.Пізніше об"єктом осмислення стають глибинні механізми діяльності та поведінки.Самопізнання - процес упереджений.Кожна риса особистості,що усвідомлюється,викликає з боку індивіда відповідну емоційну оцінку.Система таких оцінок складає емоційно-ціннісне ставлення особи до себе.Процес організації індивідом своєї поведінки з використанням результатів самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення називається саморегуляцією.

Продуктом самосвідомості суб"єкта є "я-концепція",тобто образ власного "я" індивіда,що виступає як установка по відношенню до самого себе і включає такі компоненти: когнітивний - образ своїх якостей,здібностей,зовнішності,соціальної значущості і т.п.;оціночно-вольовий - прагнення підвищити свою самооцінку; емоційний - самоповага,себелюбство.Різними дослідниками виділяється різна кількість складових "я-концепції",найпоширенішими з яких є реально "я", ідеальне "я",дзеркальне "я" /А.В.Петровський,В.В.Давидов/.

Когнітивний компонент "я-концепції",або "я-образ" - це уявлення про будову тіла і функції окремих органів,усвідомлення психічних процесів і властивостей,дій,мотивів,цілей,ставлення до себе з боку інших людей,усвідомлення свого місця в житті,свого власного розвитку /П.Р.Чамата/.

Значний інтерес для дослідників самосвідомості мають параметри,виділені М.Розенбергом,для характеристики "я-образу" індивіда:

- міра когнітивної складності та диференційованості,що вимірюється числом і характером зв"язку усвідомлених особистістю якостей;
- міра чіткості,ієрархізованості образу "я",його суб"єктивна значущість для індивіда;
- міра внутрішньої цілісності,послідовності;
- міра стійкості та стабільності образу "я" в часом;
- міра самоприйняття.

У вивченні основних закономірностей генезису уявлень суб"єкта про себе як особистість використані праці Р.Бернса,І.Д.Беха,Г.М.

Бреслава, Л.І.Божович, М.И.Боришевського, Л.С.Виготського, Л.Ю.Дукат, І.С.Кона, В.С.Мерліна, В.О.Ніколаїчева, Р.В.Павелківа, О.Т.Соколової, П.Р.Чамати, І.І.Чеснокової та ін.

Дані, які містяться у цих працях, свідчать, що у пізнанні себе дитина проходить ті ж етапи, що і в пізнанні зовнішнього світу: від елементарних відчуттів - до поняття, думки про себе. Самопізнання відбувається спочатку шляхом привласнення дитиною оцінок, які вона одержує від дорослих. Згодом дитина виявляється здатною самостійно формувати думку про себе, виходячи з порівняння себе з іншими та з аналізу власної поведінки.

У немовлячий період психічного розвитку виникає і закріплюється диференціація "я - другий", формується первісний образ власного тіла і здатність володіти ним у формі довільних рухів /Л.І. Божович, Г.М.Бреслав, М.І.Лисіна, Є.В.Суботський/.

У ранньому дитинстві з"являються категорії, в яких сприймається самість дитини - вік, стать, відбувається перехід від істоти, яка уже стала суб"єктом, до істоти, яка усвідомлює себе суб"єктом, починають осмислюватись бажання, дії, формується мета вчинку, виникає перша самооцінка /Л.І.Божович, Г.М.Бреслав, М.І.Лисіна, Є.В.Суботський/.

Дошкільники усвідомлюють дієву сторону особистості, сприймають і описують себе через властивості своєї діяльності. Вони вже знають, чого хочуть, до чого прагнуть.

Починаючи з 6-7 років дитина усвідомлює себе не лише суб"єктом діяльності, але і суб"єктом у системі людських відносин. Молодші школярі можуть проаналізувати ті акти власної діяльності, що мають чіткі критерії оцінки. Разом з тим, через слабку виразність рис особистості учні І-4 класів не здатні усвідомити свої якості, хоч і спроможні виконати ці операції у ставленні до інших людей. Завдяки навчальній діяльності, в якій увага дитини спрямовується не лише на результат, але і на процес його досягнення, формуються навички самоконтролю та рефлексія. У цьому віці відбуваються також розмежування образів ідеального та реального "я" /Л.І.Божович, М.И.Боришевський, В.В.Давидов, Т.М.Овчіннікова/.

Якісно новим етапом у розвитку уявлень про себе як особистість є підлітковий вік. Головним надбанням цього періоду психічного розвитку виступає відкриття власного внутрішнього світу, поява потреби і здатності пізнати самого себе, ріст узагаль-

ності осмислення якостей,формування критеріїв оцінки та самооцінки,інтенсивний розвиток ідеального "я" /Л.І.Божович,М.Й.Боришевський,І.Д.Бех,М.Кірай Деваї,І.С.Кон,В.М.Лозонцева,Г.М.Прикоман,І.О.Слободяник,С.П.Тищенко,І.В.Дубровіна,П.М.Якобсон/.

Отже розвиток самосвідомості індивіда іде звозні всередину: від усвідомлення власного тіла - до усвідомлення внутрішнього світу.При цьому образ "я" постійно збагачується,уточнюється,інтегрується.

В дефектологічній літературі даних про становлення самосвідомості дуже мало.В працях Л.С.Виготського,О.Р.Лурія,В.І.Лубовського зазначається,що генезис самосвідомості розумово відсталих дітей має свої специфічні особливості,обумовлені наявністю первинного дефекту та неадекватністю соціальних умов для їхнього психічного та особистісного розвитку.

У немовлят з розумовою відсталістю недорозвинена потреба в нових враженнях,у спілкуванні,довше зберігається цілковита залежність від дорослих,пригнічений,рудиментарним виявляється у них "комплекс пожвавлення",відсутнє виразне емоційне ставлення до дорослих.У ранньому дитинстві у дебілів не виникає системне новоутворення "Я",вони не стають суб"єктами своїх дій.Лише після 4-х років спостерігаються у них перші прояви самосвідомості.У дошкільному віці у дітей-олігофренів не складається ієрархія мотивів, здатність осмислити діяльну сторону своєї особистості і оцінити свої можливості /В.І.Лубовський,Л.П.Носкова,І.Г.Єременко,В.Г.Турчинська,О.А.Стребелева/.

Лише в шкільному віці стає можливим усвідомлення розумово відсталими дітьми власних дій,формування елементів довільності психічних процесів.Але і в цей період психічного розвитку ці школярі не можуть проаналізувати і оцінити як свої,так і чужі вчинки,орієнтуючись на мотиви їх здійснення.Навіть у 15-16-річному віці у дебілів переважає імпульсивна поведінка /А.І.Капустін, Н.Л.Коломинський,Ж.І.Намазбаєва,В.Н.Синьов,М.В.Тарасенко/.

За час шкільного навчання,як показали дослідження І.М.Буфетова,Л.В.Вікулової,А.Д.Виноградової,В.А.Варянен,Г.М.Дульнєва, Ж.І.Намазбаєвої,Б.І.Пінського,самооцінка розумово відсталих учнів стає більш адекватною,хоч довгий час залишається нестійкою, залежною від певних конкретних ситуацій.У працях В.М.Синьова, І.М.Соловйова вказується,що і мотивовані внутрішніми прагненнями

ми дії дебілів усвідомлюються ними недостатньо. Недиференційованими і неадекватними виявляються критерії оцінки та самооцінки, якими вони користуються. З великими труднощами засвоюють вони моральні поняття.

Разом з тим самосвідомість учнів допоміжної школи вивчена недостатньо, зокрема в дефектологічній та психологічній літературі відсутній аналіз уявлень розумово відсталих про себе як особистість.

Другий розділ - "Постановка проблеми та методика експериментального дослідження" - присвячений опису методик вивчення "я-образу" учнів та обґрунтуванню необхідності їх використання, описується методика вибірки, показано специфіку використання різних методик з урахуванням особливостей психічної діяльності розумово відсталих школярів.

При організації дослідження методики добирались таким чином, щоб з їх допомогою можна було визначити особливості "я-образу" розумово відсталих підлітків, орієнтуючись на вище перераховані параметри.

Концептуальна схема аналізу "я-образу"
розумово відсталих учнів.

I. Зміст.

Вивчення змісту образу "я" індивіда передбачає з'ясування: 1/ яким він себе вважає; 2/ яким, на його думку він сприймається іншими людьми; 3/ яким йому хотілося б стати. У кожному з цих структурних компонентів "я-образу" містяться уявлення про власні фізичні, інтелектуальні, емоційні та моральні якості. Крім вказаних модальностей "я-образу", досліджувався також рівень усвідомленості учнями власних потреб, інтересів, можливостей, взаємовідносин з іншими людьми.

II. Показники рівня сформованості "я-образу":

1. Когнітивна складність і диференційованість, які визначались кількістю та рівнем узагальненості понять, що використовувались індивідом для самохарактеристики; здатність пояснити, чому саме таким вважає себе індивід; міром критичності самоаналізу; усвідомленням не лише позитивних, але і негативних якостей власного "я", вмінням визначати ступінь виразності певної риси в "я".

2. Чіткість, ієрархізованість уявлень про себе як особистість, яка визначалась якостями "я-реального" або "я-ідеального", яким інди-

від віддавав перевагу.

3. Цілісність, послідовність, адекватність "я-образу" в залежності від наявності-відсутності протиріч між компонентами та модальностями "я-образу", між уявленнями індивіда про себе та його поведінкою.

4. Стійкість, стабільність "я-образу" в залежності від наявності-відсутності змін в уявленнях про себе.

5. Самоприйняття, що визначалось ставленням індивіда до себе, яке може бути позитивним або негативним.

6. Механізми формування уявлень про себе як особистість, які визначались змістом пояснення індивідом якостей, які, на його думку належать його "я".

III. Психологічні умови формування "я-образу":

- соціальна ситуація розвитку;
- рівень інтелектуального розвитку;
- наявність потреби в самопізнанні;
- здатність до емоційної децентрації.

Шляхом спеціального обстеження було з"ясовано, що дітям молодшого шкільного віку з недорозвиненим інтелектом усвідомлення "я-образу" недоступне. Тому наші дослідження охоплювали учнів 3-9 класів допоміжної школи. Для порівняння за тими ж методиками вивчалися уявлення про себе як особистість школярів 1-9 класів загальноосвітньої школи.

Враховуючи властиву розумово відсталим учням психічну пасивність та інтелектуальну неповноцінність, деякі методики адаптувались, зокрема змінювалась форма інструкції або спосіб подачі стимульного матеріалу, успішність використання інших забезпечувалась шляхом проведення спеціальної пропедевтичної роботи.

Когнітивна складність та диференційованість "я-образу" вивчалась методом нестандартизованого самоопису /написання твору за темою "Що я знаю про себе"/, з допомогою бесіди, "особистісного диференціалу" та методики "контрольних списків".

Для дослідження самоприйняття індивіда використовувалась методика непрямого вимірювання системи самооцінок.

Чіткість, ієрархізованість "я-образу" визначалась аналізом результатів бесіди, проективної методики вербального типу "незакінчені речення", написання твору.

Цілісність, послідовність уявлень учнів про себе як особистість вивчалась шляхом співставлення результатів бесіди, виконан-

ня методики "контрольних списків" з результатами експертних оцінок та виконання методики "незакінчених ре ень".

Стабільність "я-образу" учня підтверджувалася у порівнянні даних першого обстеження з повторним.

У третьому розділі - "Особливості "я-образу" розумово відсталих підлітків у порівнянні з нормою" - аналізуються результати експерименту, дається характеристика уявлень школярів-олігофренів про своє "я", визначаються рівні сформованості "я-образу", що досліджувалися на основі виділених критеріїв, дається порівняльна характеристика образу "я" підлітків з нормальним та недорозвиненим інтелектом, аналізуються причини неповноцінності процесу самопізнання та його продукту в учнів допоміжної школи, виділяються психолого-педагогічні умови оптимізації формування їх "я-образу".

Порівняльний аналіз образу "я" нормальних та розумово відсталих підлітків дав змогу виявити такі особливості уявлень дебілів про своє "я":

а/ "я-образ" учнів допоміжної школи когнітивно примітивний та недиференційований, про що свідчить:

- недостатня кількість понять морально-етичного змісту у їхньому словнику; неточність, низька узагальненість, конкретність слів, з допомогою яких вони характеризують особистість;
- нездатність самостійно обґрунтувати власну точку зору з приводу певних якостей в "я-образі", а, отже, недостатня усвідомленість цих якостей; однотипність, шаблонність описів власного внутрішнього світу;
- неспроможність усвідомити та критично оцінити власні вади;
- недостатня осмисленість власних інтересів, уподобань, потреб, мотивів діяльності, соціальної ідентичності, "я-дзеркального", свого минулого;
- цілковита несформованість або низький рівень сформованості критеріїв аналізу та оцінки "я-образу", що веде до розходження в оцінці інших людей та самооцінці;
- категоричність, недиференційованість, нечіткість суджень про себе, зчепленість між собою якостей "я-образу";

б/ ієрархізованість "я-образу" розумово відсталих підлітків характеризується:

- значущістю "підліткового кодексу честі", або фізичних якостей, або ж нерозчленованість, монолітність внутрішнього світу;

- прагненнями задоволення потреб прагматичного характеру, примітивність, конкретність, ситуативність бажань;

в/ "я-образу" підлітків-дебілів властива суперечливість, непослідовність, що виявляється у:

- протиріччях між якостями "я-реального";
- невиділеності "я-ідеального" як окремої складової "я-образу";
- невідповідності "я-образу" реальній поведінці, а також оцінці учня вчителями;
- неусвідомленості протиріч в "я-образі", практичній відсутності різниці між "я-реальним" та "я-ідеальним";

г/ характерним для "я-образу" дебілів є його нестабільність, яка виявляється у швидкій зміні уявлень про себе, в залежності самооцінки від змін в емоційному стані та від зовнішніх несуттєвих чинників;

д/ серед розумово відсталих підлітків більший порівняно з нормою процент досліджуваних з негативним самоставленням;

е/ основним механізмом утворення "я-образу" дебілів є приписування бажаних якостей та аналіз конкретних ситуацій. Ці підлітки не здатні до побудови "я-образу" шляхом свідомого аналізу внутрішнього світу і вироблення чітких критеріїв та цінностей, за допомогою яких цей аналіз може бути здійсненим.

Рівень виразності перерахованих особливостей "я-образу" розумово відсталих підлітків буває різним і залежить від віку, їх інтелектуального недорозвитку та від інших чинників. Одержані результати дослідження сприяли виділенню різних рівнів сформованості уявлень учнів допоміжної школи про себе, які нами визначені як нульовий, перший, другий та третій в залежності від механізмів утворення, наявності потреби в самопізнанні, якості когнітивності та диференційованості уявлень про себе, співвідношення "я-реального" та "я-ідеального", відповідності поведінки "я-образу", наявності ієрархічних зв'язків між його модальностями, ступені сформованості самоаналізу та самооцінки.

Для нульового рівня сформованості "я-образу" характерним виступає недорозвиненість, неусвідомленість власного внутрішнього світу. Діти, у яких виявився такий рівень, не змогли виконати завдання, передбачені методиками "контрольних списків", непрямого вимірювання системи самооцінок, "незакінчених речень". Сама операція вибору, необхідна для виконання цих завдань, виявилась для них

недоступною. Вони не змогли нічого розповісти не лише про образ соціального чи фізичного "я", але і про власні уміння, інтереси, симпатії. Поведінка у цих досліджуваних імпульсивна і значною мірою визначається зовнішніми впливами.

Нульовий рівень фактично свідчить про цілковиту несформованість "я-образу". Факти показали, що цей рівень спостерігається лише в учнів 3-х та 4-х класів допоміжної школи, а в учнів з нормальним психічним розвитком у межах досліджуваного віку відсутній.

Перший рівень сформованості "я-образу" за своїм змістом має і схожі, і відмінні риси з нульовим. Схожим виступає байдужість до власного внутрішнього світу та особливостей однолітків. Відмінним же є наявність певних суджень про власні якості. Характеризуються ці судження декларативністю, некритичністю, недиференційованістю, полярністю. Особливістю цього рівня є також нерозмежованість критеріїв самооцінки, її нечіткість, несталість, залежність від ситуації. Механізмом формування "я-образу" першого рівня виступає приписування бажаних якостей, у зв"язку з чим уявлення про власне "я" завжди характеризуються високо позитивними оцінками і мало залежать від оцінок інших людей. Особливість "я-образу" цього рівня є відокремленість, що виявляється у відсутності його впливу на поведінку школяра з одного боку, а з другого боку - відсутність впливу поведінки на процес формування уявлень про себе.

Перший рівень сформованості "я-образу" у розумово відсталих спостерігається в усіх вікових групах, що вивчалися, але найбільш характерним він виявився для учнів 5-х класів. В школярів старших класів кількість його зменшується за рахунок збільшення вищих рівнів "я-образу". Учні з нормальним інтелектом цей рівень виявили в 4 % випадків. Це здебільшого діти, що навчаються в молодших класах.

Другий рівень розвитку уявлень про себе як особистість характеризується появою інтересу до власного внутрішнього світу, здатністю більш диференційовано визначати міру виразності якостей власного "я", збільшенням словникового запасу за рахунок слів морально-етичного змісту, виділенням "я-ідеального", включенням до "я-реального" окремих негативних рис, більш адекватним порівняно з першим рівнем усвідомленням власних фізичних якостей, ускладненням механізмів утворення "я-образу", який на цьому рівні формується не лише завдяки приписуванню бажаних якостей, але і

шляхом привласнення думки інших про себе та аналізу окремих ситуацій.Розвиток уявлень про ідеальні фізичні риси викликають у підлітків прагнення володіти цими рисами,що відповідним чином впливає на поведінку.З"являються протиріччя в уявленнях учня про себе,наявність яких не усвідомлюється.Разом з тим у "я-образі" другого рівня розвитку зберігається зчепленість якостей особистості навколо полюсів "хороший - поганий",зберігається велика суб"єктивність оцінки та самооцінки і їх залежність від власних переживань,відсутнє усвідомлення причин симпатій та антипатій.Наші дані показують,що названий рівень сформованості "я-образу" найбільш характерним стає для учнів 6-9 класів допоміжної школи,а в нормі - для дітей,що навчаються в 3-5 класах.

Третій рівень сформованості "я-образу" характеризується наявністю більш глибокого інтересу до власного "я",появою прагнення об"єктивно аналізувати свою поведінку в різних ситуаціях,порівнювати себе з іншими,усвідомленням взаємовідносин з оточуючими,появою потреби в міжособистісному спілкуванні,збільшенням розходжень між "я-реальним" та "я-ідеальним" і усвідомленням цих розходжень,здатністю аналізувати зміни,що відбуваються в настрої, поведінці,поглядах,взаємовідносинах з іншими людьми,цінностях, зменшенням суперечливості та збільшенням диференційованості "я-образу" порівняно з другим рівнем.Разом з тим школярі,що за розвитком уявлень про себе належать до третього рівня,ще не володіють механізмами самовдосконалення,їх знання про себе не глибокі, не психологізовані.Третій рівень сформованості "я-образу" є найвищим для учнів допоміжної школи.Його виявлено лише у 4 % розумово відсталих досліджуваних 7-9 класів.Для підлітків з нормальним психічним розвитком третій рівень сформованості уявлень про себе є одним з переважаючих.Найчастіше він зустрічається в нормі в учнів 5-6 класів,а,починаючи з 7 класу,кількість школярів з цим рівнем зменшується за рахунок зростання кількості досліджуваних з більш високим - четвертим рівнем,який відрізняє добре розвинена потреба в самопізнанні,сформованість критеріїв оцінки та самооцінки,висока когнітивна складність та диференційованість,наявність прагнення до самовдосконалення.

Кількісне співвідношення рівнів розвитку "я-образу" учнів різного віку допоміжної та загальноосвітньої шкіл подано в таблиці I.

Таблиця I.

РІВНІ РОЗВИТКУ "Я-ОБРАЗУ" УЧНІВ З НОРМАЛЬНИМ ТА НЕДОРОЗВИНЕНИМ ІНТЕЛЕКТОМ.

рівні	кількість учнів в %							
	3 клас		4 клас		5 клас		6 клас	
	доп.шк.	мас.шк.	доп.шк.	мас.шк.	доп.шк.	мас.шк.	доп.шк.	мас.шк.
0	82	-	45	-	-	-	-	-
I	I8	34	39	25	75	8	44	-
II	-	47	I6	50	25	50	56	42
III	-	I9	-	25	-	42	-	42
IУ	-	-	-	-	-	-	-	I6

Продовження таблиці I

рівні	кількість учнів в %					
	7 клас		8 клас		9 клас	
	доп.шк.	мас.шк.	доп.шк.	мас.шк.	доп.шк.	мас.шк.
0	-	-	-	-	-	-
I	44	-	35	-	32	-
II	50	29	57	9	54	6
III	6	29	8	I8	I4	I3
IУ	-	42	-	73	-	8I

Проведене дослідження дало підставу для виділення двох основних чинників, що зумовлюють особливості "я-образу" розумово відсталих підлі тків, а саме - внутрішніх та зовнішніх.

Внутрішніми причинами недорозвитку уявлень підлітків-олігофренів про себе як особистість виступають:

- низький рівень сформованості операцій мислення;
- нездатність самостійно спрямовувати пізнавальні процеси на власне "я";
- відсутність цілісного уявлення про себе в минулому, теперішньому та майбутньому;
- недосконалість розподілу уваги, внаслідок чого учень не може одночасно спрямовувати психічну активність і на продукт своєї діяльності, і на власний внутрішній світ;
- примітивність уяви, несформованість дій планування;

- бідність словникового запасу морально-етичної лексики;
- низька узагальненість понять, якими користуються учні для самохарактеристики;
- низький рівень розвиненості потреби спілкування;
- недостатній рівень сформованості внутрішнього мовлення;
- недорозвиток здатності до емоційної децентрації;
- відсутність потреби самопізнання;

Зовнішніми причинами недорозвитку "я-образу" розумово відсталих учнів є:

- незадовільність умов, необхідних для широкого розвитку інтересів дітей та включення їх до різноманітних референтних груп;
- обмеженість самостійності дебілів;
- відсутність умов, необхідних для усвідомлення школярем своєї унікальності, самоцінності;
- недосконалість системи педагогічних заходів, спрямованих безпосередньо на виховання у школярів процесу самопізнання та "я-образу" як його продукту.

Результати дослідження показали, що у підлітків-олігофренів є значні потенційні можливості усвідомлення власного "я", але вони реалізуються лише при застосуванні спеціальної системи педагогічних заходів, спрямованих на формування уявлень вихованців про себе як особистість, оскільки, на відміну від норми у них цей процес не здійснюється спонтанно і знаходиться у тісній залежності від соціальних впливів.

Щоб перевірити вплив спеціальної корекційної роботи на темпи та якість формування "я-образу" у дебілів, нами розроблені певні прийоми, що застосовувались як під час експерименту, так і в практичній роботі двох допоміжних шкіл /м.Хотина та с.Залісся/.

При розробці цих прийомів враховувались загальні закономірності формування самосвідомості індивіда та специфічні особливості психічного та особистісного розвитку розумово відсталих дітей.

Формування "я-образу" здійснювалось за такою схемою: усвідомлення соціальної ідентичності та фізичного "я" - усвідомлення дій, вмінь, можливостей, бажань - утворення образу інтелектуального "я" - утворення образу соціального "я".

Передбачалось, що механізмом побудови кожної модальності образу "я" повинен бути поступовий перехід від аналізу та визначен-

ня рис,якостей найближчих оточуючих до усвідомлення характеристик власної особи через порівняння себе з і шими.Така наступність повинна була забезпечити виділення,застосування критеріїв оцінки та самооцінки,сприяти створенню образу ідеального та дзеркального "я".Враховувалось також,що побудова кожного компоненту "я-образу" є процес безперервний,що базується на вже існуючих,хоч і примітивних,напівусвідомлених уявленнях про себе,і постійно змінюється,доповнюється завдяки збільшенню можливостей самопізнання та об"єктивним змінам особистості індивіда.

Учнів навчали осмислювати належність до різних соціальних груп,сприймати власні фізичні дані за допомогою спеціально виділених критеріїв,аналізувати та оцінювати свої дії,уміння,навички, наміри,бажання,потреби.Багато уваги приділялось збільшенню самостійності дебілів.Моделювались ситуації,в яких вони змушені були без допомоги вчителя приймати рішення,здійснювати вчинок.Вчителям пропонувало.. використовувати можливості уроків для спрямування уваги школярів на власні пізнавальні та емоційні процеси.

Значне місце у розробленій системі прийомів посідає формування у дебілів навичок аналізу вчинків з допомогою засвоєних понять морально-етичного змісту.Для цього учням пропонувалось оцінити особистість літературних персонажів,описати власні позитивні та негативні якості з обов"язковим обгрунтуванням своєї точки зору. Підлітків навчали складати письмові самоописи,залучали їх до драматизації різноманітних казок,оповідань,випадків з життя класу.

Як відомо,краще усвідомлюються індивідом ті якості,які частіше підлягають соціальній оцінці.Тому використовувалась кожна можливість для того,щоб проаналізувати як позитивні,так і негативні риси вихованців.

Паралельно з формуванням в учнів уявлень про те,якими вони є,їх орієнтували на побудову "я-ідеального":від вибору підлітком конкретного героя - носія ідеальних якостей до створення системи узагальнених рис,якими вони прагнуть володіти.

Педагоги допомагали підліткам встановлювати наявність розходжень між уявленнями про своє "я" і поведінкою,вносити відповідні корективи в "я-образ",оцінювати себе з огляду на власні наміри та результати своїх вчинків.В учнів постійно стимулювалось прагнення до змін тих якостей "я",які не відповідають ідеальному образу,які заважають у спілкуванні та інших видах діяльності.

У процесі формування "я-образу" враховувався рівень розвитку цього компоненту особистості та інтелектуальні можливості кожного учня.

Відносно незначна тривалість терміну проведення даної педагогічної роботи, відсутність у школярів психологічної готовності до самопізнання позначились на результатах дослідження. Так, досліджувані з недорозвиненим інтелектом часто не сприймали націленість усіх експериментальних з нять на досягнення єдиної мети - усвідомлення внутрішнього світу. Вони не робили спроб осмислити, узагальнити власні відповіді, не могли достатньо переконливо їх обгрунтувати. Не відбулось значного розширення та поглиблення інтересів підлітків-дебілів, не виникло у них потреби у самопізнанні та у самовдосконаленні.

Разом з тим, завдяки впровадженій системі педагогічних заходів, в уявленнях розумово відсталих досліджуваних про себе як особистість відбулись певні зміни:

- відкриття внутрішнього світу як об"єкту для самопізнання;
- поява зацікавленості процесом самопізнання та готовності в співробітництві з дорослими аналізувати та оцінювати власні вчинки;
- збагачення активного словника учнів морально-етичною лексикою;
- розвиток уявлень про різні компоненти "я-образу";
- збільшення критичності в оцінці власного "я";
- розширення уявлень про власні фізичні характеристики;
- формування умінь порівнювати себе з іншими;
- підвищення адекватності самосприйняття, зменшення суперечливості "я-образу";
- виникнення уявлень про "я-ідеальне".

Таким чином, одержані результати дослідження дозволяє стверджувати, що підвищення ефективності педагогічної роботи, спрямованої на формування "я-образу" дебіла, при умові, що ця система буде впроваджуватись у практику протягом усього терміну навчання учня у допоміжній школі.

У закінченні дається підсумки результатів дослідження, що підтверджують висунуту гіпотезу, намічаються перспективи подальшого вивчення проблеми.

Результати дослідження дозволили зробити такі висновки:

I. Спільним у розвитку "я-образу" розумово відсталих та нормальних підлітків є:

а/ спрямованість цього процесу від конкретно-ситуативних, зовнішніх, недостатньо осмислених уявлень про себе до більш узагальнених, внутрішніх, обгрунтованих;

б/ залежність самоусвідомлення від інтелектуальних та особистісних якостей індивіда, а також від соціальних умов життя.

2. Своєрідним у формуванні "я-образу" дебілів є:

а/ сповільненість темпів утворення уявлень про себе як особистість, недорозвиток усіх компонентів самосвідомості. У молодшому шкільному віці у них ще не виділяється власний внутрішній світ як об"єкт для пізнання, уявлення про себе існують лише на рівні неусвідомлених, позначених у переживаннях установок. Підлітки вже здатні пізнати окремі властивості свого "я", але не спроможні об"єднати їх у цілісну систему, тому ці знання мають незначний вплив на їхню поведінку і не спонукають до самовиховання. Це виявляється як на індивідному, так і на організмічному рівнях самосвідомості. Особистісного рівня їхня самосвідомість не досягає, внутрішній світ не стає для них значущою цінністю, потреби в самопізнанні та самореалізації не виникає.

б/ Зміна послідовності окремих етапів побудови "я-образу", а саме:

- усвідомлення фізичного "я" передує осмислення /за допомогою педагогів/ власних моральних якостей;
- у генезисі "я-образу дебілів не спостерігається чітко виділеного періоду, протягом якого індивід вже володіє засобами аналізу та оцінки інших, але ще не може використати їх для самоаналізу;
- у процесі утворення "я-ідеального" немає етапу, на якому ідеали втілюються в конкретного героя.

в/ відсутність спонтанності у процесі розвитку "я-образу", більша залежність цього процесу від соціальних впливів, від наявності спеціальної корекційно-виховної роботи;

г/ когнітивна примітивність, недиференційованість, суперечливість, непослідовність, фрагментарність, недостатня ієрархізованість, неадекватність уявлень про себе;

д/ примітивність механізмів утворення "я-образу", основними з яких виступають приписування бажаних якостей та аналіз конкретних ситуацій, в яких проявляється певна риса особистості;

е/ відсутність взаємовпливу між "я-образом" та поведінкою учня.

3. У своєму розвитку уявлення розумово відсталих учнів про себе проходять 4 рівні: нульовий, перший, другий, третій. Переважаючими в олігофренів підліткового віку є І-й та 2-й рівні. Не досягають

розумово відсталі 4-го рівня сформованості "я-образу", який виявлено у значної частини учнів з нормальним інтелектом.

4. Використання потенційних можливостей підлітків-олігофренів у напрямі розвитку їх "я-образу" і збільшення впливу цього компоненту самосвідомості на поведінку можливе при умові впровадження системи спеціально створених корекційно-виховних заходів, спрямованих на формування у дебілів психологічної готовності до самопізнання, потребу аналізу внутрішнього світу, навичок осмислення особливостей власного "я", підвищення значущості уявлень про себе у регуляції поведінки.

Дана робота не претендує на повноту аналізу всіх особливостей уявлень розумово відсталих підлітків про себе як особистість та використання всіх можливих умов і засобів оптимізації процесу розвитку "я-образу" учнів допоміжної школи. Перспективи подальшого вивчення проблеми ми вбачаємо у дослідженні особливостей використання дебілами механізмів самозахисту та саморегуляції в конфліктних ситуаціях, а також у створенні і впровадженні в практику системи педагогічних заходів, спрямованих на формування "я-образу" розумово відсталих школярів протягом усього терміну їх навчання.

Основний зміст роботи відображено у таких публікаціях:

1. Методичні рекомендації по організації педагогічної практики студентів II курсу дефектологічного відділення в допоміжній школі.-Кам"янець-Подільський, 1990.-17 с.-/у співавторстві/.

2. Вивчення особливостей розвитку "я-образу" розумово відсталих школярів // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Збір. стат. Міжнар. наук. Костюківських читань.-К., 1993.-Т.2.-С.192-199.

3. Психолого-педагогічні передумови формування "я-образу" розумово відсталих підлітків // Психологічна наука і сучасний заклад народної освіти: Збір. наук. стат.-Запоріжжя, 1994.-/у друці/.

4. Умови розвитку самосвідомості учнів допоміжної школи //Неперервна педагогічна освіта: проблеми та перспективи: Тези допов. наук.-практ. конф.-Кам"янець-Подільський, 1993.-С.212-213.

5. Деякі особливості розвитку особистості олігофренів підліткового віку // Тези допов. 43 звіт. наук. конф. інституту за 1991-1992 рр.-Кам"янець-Подільський, 1993.-С.68-69.

6. Особливості уявлень розумово відсталих школярів про себе як особистість // Матеріали І Української дефектологічної конференції. К., 1994 /у друці/.

M.P.MATVEYEVA

"Peculiarities of Self-concept of Mentally Retarded Adolescents".

Dissertation for a master's degree in psychological science on specializy 19.00.10 - Special psychology KGPU n. M.P. Dragomanov, Kiev - 1994.

The results of the experimental study show that the self-concept of mentally returded adolescents is cognitively primitive and contradictory, it's not differential, not adequate. It can be explained by the low level of the development of mental functions by absence of need for cognition of oneself, by poverty of interests and by low social activity. However self-concept of mentally retarded adolescents is being developed and it has four levels. The description of these levels is presented in the work. Experimental data prove that some special pedagogical system of formation of self-concept of pupils who are intellectually retarded is necessary. This system must be aimed at the creation of conditions for formation in mentally retarded pupils of the need in cognition of oneself, their psychological readiness for this process and the correlation between the knowledge about oneself and the personal behaviour. The formation of self-concept in mentally retarded pupils must be obeyed to the laws of the development of this component of self-awareness in its norm.

Матвеева М.П.

"Особенности "я-образа" умственно отсталых подростков"

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.10 - специальная психология. КГПУ им. М.П.Драгоманова, Киев - 1994 г.

Результаты экспериментальных исследований показали, что "я-образ" умственно отсталых подростков характеризуется когнитивной примитивностью, недифференцированостью, противоречивостью, неадекватностью, что объясняется низким уровнем развития познавательных функций, отсутствием потребности в самопознании, бедностью интересов и низкой социальной активностью. Однако "я-образ" умственно отсталых подростков развивается и проходит 4 уровня, описание которых дается в работе.

Экспериментальные данные доказывают необходимость специальной педагогической работы, направленной на формирование "я-образа" умственно отсталых подростков через создание условий для возникновения у учащихся вспомогательной школы потребности в самопознании, психологической готовности к этому процессу и связи между поведением и представлениями о себе. Формирование "я-образа" у школьников с недоразвитым интеллектом должно подчиняться законам развития этого компонента самосознания в норме.

Ключові слова:
"я-образ", самосвідомість, розумова відсталість, когнітивна складність, олігофренія.

ка 567-100